

Гордана ВОЈКОВИЋ*

РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ СТАРЕЊА ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Извод: Сталан трансфер пољопривредног становништва у друге делатности, иначе природан и нужан процес развоја сваког друштва, уз пад фертилитета и снижавање смртности, током протеклих 40 година довео је до процеса интензивног демографског старења ове популације. У раду се прате промене у старосној структури пољопривредног становништва у периоду од 1961. до 1991. године по макроцелинама, Централна Србија, Војводина и Косово и Метохија, и детаљно испитују регионалне разлике у нивоу демографске старости по општинама за 1991. годину.

Кључне речи: пољопривредно становништво, демографско старење,

Током историјског развоја пољопривредне производње битно су се мењали улога и значај три основна сегмента овог система: радне снаге, земље и капитала. Од времена када је, у неразвијеним друштвима, пољопривредна производња захтевала потпуно ангажовање људског рада у овој делатности, дошло се, у савременим пољопривредним системима, до ситуације када мање од 10% пољопривредног становништва успева да произведе довољно пољопривредних производа за целокупно становништво и створи тржишне вишкове. Техничко-технолошки развој и модернизација пољопривредне производње, све шира употреба механизације и хемизације, примена разних агро-техничких мера, омогућила је све мање ангажовање сировог људског рада и смањење обима натуралне у односу на укупну производњу. Стога је трансфер пољопривредног становништва у друге делатности природан и нужан процес развоја сваког друштва. Познато је да смањивање пољопривредног становништва има низ позитивних ефеката, јер ствара могућности за интензивирање пољопривредне производње и вишу продуктивност рада. Међутим, уколико смањење броја радне снаге у пољопривреди није праћено адекватним повећањем продуктивности, уз увођење механизације и техничко-технолошки развој, због великих поремећаја у ста-

* мр Гордана Војковић, истраживач-сарадник, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд.

старосно-полној структури пољопривредног становништва, долази и до низа негативних ефеката, који могу да угрозе пољопривредну производњу (Радушки Н. 1995: 248). Стихијност овог трансфера који се одиграо у Југославији од почетка шездесетих година, с обзиром да није праћен одговарајућом модернизацијом пољопривреде, имао је и низ негативних ефеката, који до данас делују и успоравају развој ове привредне делатности. „Извлачење радне снаге из пољопривреде има зато одређене економске границе”, како то истиче А. Wertheimer-Baleti} (1978: 140).

Значај ове проблематике и њене широке импликације на развој друштва и посебно села заокупљао је пажњу великог броја истраживача, не само уско демографске или економске струке, већ и истраживача других профила: социолога, психолога, етнолога. У свим овим студијама указује се на постојеће проблеме и развојне тенденције пољопривредног становништва: како на стихијни карактер процеса деаграризације у Југославији, тако и на економске и социокултурне импликације овог проблема¹. Данас велики број студија указује на неравномерност руралног развоја и неопходност ревитализације пољопривреде, промену положаја и улоге сеоске жене и на могуће облике активности сеоских жена у условима тржишног привређивања и транзиције друштва. Проблем је често истицан и широко разматран. Стога, у овом раду указује се само на најновије трендове, регионалне специфичности и интензитет старења пољопривредног становништва Србије и, из тога проистекле, феминизације пољопривреде, на основу свеобухватне анализе старосно-полне структуре пољопривредног становништва Србије. Нивои посматрања наведених процеса, са просторног аспекта, су, прво, три основне макроцелине Србије а потом и ниво општина, док је за временски ниво узета 1991. година и резултати пописа становништва.

¹ Навешћемо само неке ауторе: Сентић М., (1978): *Нека разматрања о старењу активног пољопривредног становништва*, Становништво, бр. 1-4., ИДН-ЦДИ, Београд, стр. 23-41.; Пенев Г. и Костић Г., (1984-1985): *Старење и феминизација пољопривредног становништва Србије без покрајина*, Становништво, 1-4, ИДН-ЦДИ, Београд, стр. 115-129.; Спасовски М. (1989): *Просторна диференцираност процеса старења пољопривредног становништва у Југославији*, Југословенски геопростор, Центар за марксизам универзитета у Београду, Београд, стр. 309-324; Студије Републичког завода за статистику СР Србије и Центра за демографска истраживања ИДН: *Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981. (1984) и према попису 1991. године (1995)*; Проблемима пољопривредног становништва посвећена је велика пажња у докторској дисертацији М. Тодоровић (1998): *Географске основе типологије пољопривреде Србије*, Београд; Проблеми руралног развоја и обнове села, пољопривредног становништва, породице и сеоске омладине били су предмет расправа на више међународних научних скупова „Власински сусрети” и часописа за рурални развој „Виђења” Југословенског удружења за социологију села и пољопривреде.

Истраживања пољопривредног становништва Србије отежава више чинилаца: проблеми методолошког карактера везани за дефиницију „пољопривредног становништва“; непотпуна статистичка грађа и потпуни недостатак података за албанско становништво Косова и Метохије и општине Бујановац и Прешево у Централној Србији, због њиховог бојкота пописа 1991. године.

У погледу дефиниције самих појмова везаних за пољопривредно становништво који се користе у статистичким истраживањима присутно је више питања. Основно је у којој мери се према прихваћеној дефиницији² „пољопривредног становништва“ у свим досадашњим пописима добија реална слика о структури и односима у становништву везаном за пољопривреду. Ово се посебно односи на активно становништво, јер највеће тешкоће настају код утврђивања „активности“ појединих чланова домаћинства. То нарочито важи за:

а) жене, код којих је основни критеријум „претежности“ времена које женска лица користе за чисто домаће, односно за пољопривредне послове, укључујући храњење и чување стоке и живине; и

б) лица у граничним групама старости (испод 15 и преко 65 односно 60 година) код којих је присутан проблем утврђивања „стварне“ активности (Аничћ, З. 1972-1973: 89-95).

У свим претходним пописима проблем утврђивања „стварне“ активности жена посебно је присутан код албанског становништва, пошто се њихове жене најчешће декларишу као домаћице, односно као издржавана лица. С обзиром на потпуни недостатак података о стварном броју и структури албанског становништва, у раду су коришћене званично прихваћене процене Савезног завода за статистику. То су подаци на основу којих се свакако не може дати права оцена стања, јер већину демографских индикатора треба прихватити са резервом, али пружају могућност сагледавања оквирних трендова.

Процес деаграризације

Индустријски развој Југославије уз неповољан положај пољопривреде, тешки услови живота и рада на селу, које није пратио одговарајући доходак, утицали су на масовно одлажење становништва са села и напуштање ове привредне делатности.

² Између осталог, према дефиницији пољопривредног становништва у пописима од 1953. до 1971. године у пољопривредно становништво укључивана су активна лица која свој рад остварују у делатностима пољопривреда, рибарство и водопривреда, као и од њих издржавано становништво, а од 1981. године карактер занимања постаје основни критеријум.

Таб. 1 - Процес деаграризације у Србији у периоду од 1953-1991. године по макроцелинама

Tab. 1 - Process of village abandonment in Serbia in 1953 through 1991 according to macro units

	Пољопривредно становништво	% од укупног становништва	Активно пољопривредно становништво	% од укупног активног становништва	Стопа активности
Србија					
1953.	4656608	66,7	2485489	73,5	53,4
1961.	4290050	56,1	2269276	62,8	52,9
1971.	3719296	44,0	2069064	53,6	55,6
1981.	2285053	25,4	1371436	34,0	60,0
1991.	1666186	17,6	1028115	24,6	61,7
Централна Србија					
1953.	2993822	67,2	1745415	74,8	58,3
1961.	2710799	56,2	1575998	63,9	58,1
1971.	2317651	44,1	1501220	55,5	64,8
1981.	1513604	27,6	1075766	38,1	71,1
1991.	1008129	18,0	741960	27,0	73,6
Војводина					
1953.	1077983	62,9	534494	68,7	49,6
1961.	960870	51,8	457408	56,1	47,6
1971.	761016	39,0	3851-6	46,2	50,6
1981.	391426	19,9	213307	24,7	54,5
1991.	269438	13,7	149583	17,1	55,5
Косово и Метохија					
1953.	584804	72,4	205582	76,6	35,2
1961.	618381	64,1	235873	70,4	38,1
1971.	640629	51,5	182738	56,6	28,5
1981.	380024	24,6	82363	23,5	21,7
1991.	388619	20,5	136572	24,9	35,1

Извор: Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991., Становништво 47, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд, 1995, стр. 246-247.

Процес деаграризације у Србији (Таб. 1.) текао је веома интензивно. Од 1953. године до данас број пољопривредних становника смањен је за око 3 милиона. У релативном износу промене су биле изразитије: учешће пољопривредног становништва у укупном смањено је са 66,7% на 17,6%. Снажан трансфер пољопривредног становништва започео је 60-тих година, да би кулминирао у периоду од 1971-1981. године (индекс 61,4), када је за само десет година пољопривреду напустило 1,4 милиона становника. Посматрано у европским релацијама, учешће пољопривредног у укупном становништву Србије још увек је високо. У најразвијенијим европским земљама учешће пољопривредног становништва, према подацима из 1990.

године (FAO Yearbook, 1991), не прелази 5%, а у Холандији и Швајцарској учествује са свега 3,5% у укупном становништву. Опадање пољопривредног становништва интензивно се одвијало и у Бугарској (11,8%) и Мађарској (12,0%), док је у Пољској (18,2%), Румунији (17,7%) и Грчкој (21,4%) процес деаграризације текао спорије.

Упоредо са напуштањем пољопривреде текао је процес пораста стопа активности пољопривредног становништва Србије и промена у социо-демографским структурама. Према попису из 1953. године 3/4 становништва Србије активно се бавило пољопривредом, а онда, као одраз укупног друштвено-економског развоја, активно пољопривредно становништво смањује се не само релативно (на 1/4 активних у овој делатности), већ и у апсолутном броју.

У Централној Србији повећана је стопа активности у пољопривреди, како код мушке (са 69,7 на високих 81,2%), тако и код женске популације. Овај процес тзв. феминизације пољопривреде у Србији огледа се преко повећања стопе активности жена са 48,3 на 67,6%, али и преко повећаног учешћа жена у структури активног пољопривредног становништва. Већ од 1981. године, више од половине активног становништва у пољопривреди су жене. У Војводини, међутим, где је највећа заступљеност радно интензивне пољопривреде, која тражи знатно ангажовање мушке радне снаге, стопе активности мушког становништва повећане су на 77,6%, док код женског становништва балансирају око 32% током целог периода.

Као што је у уводном делу истакнуто, податке за Косово и Метохију треба прихватити са резервом с обзиром на то да су коришћене процене броја становника и да је активност Албанки (због методолошких недоречености) у великој мери потцењена. О томе речито говори и интензивније смањивање учешћа пољопривредног у укупном становништву од темпа друштвено-економског развоја на Косову и Метохији. Тако је у 1953. години учешће пољопривредног у укупном становништву било веће од релевантних износа за Војводину и Централну Србију. Према наредним пописима, 1961. и 1971. године, забележен је апсолутни пораст броја пољопривредних становника али њихово смањење у релативном износу. Од 1981. године присутно је смањивање пољопривредног становништва и у апсолутном и у релативном износу. Међутим, према пописним подацима, учешће укупног и, нарочито, активног пољопривредног становништва ниже је од учешћа истих контингената становништва на простору Централне Србије, што свакако није одраз реалног стања.

Мада се пољопривредно становништво изузетно брзо смањивало на простору целе Републике, данас је евидентна прос-

торна диференцираност процеса деаграризације и његова чврста корелациона веза са националним дохотком *per capita* (Карта 1.). У оквиру сваког округа Централне Србије јасно се издвајају центри развоја са ниским учешћем пољопривредног становништва и околне, слабије развијене општине са још увек релативно високим чешћем пољопривредног становништва. Највеће учешће пољопривредног у укупном становништву имају неразвијене општине Мачванског (Богатић, Владимирци и Коцељева - преко 60%), Колубарског (Осечина 62%, Мионица 56%) и већина општина Браничевског округа. У оквиру Шумадијског и Поморавског округа, на пример, јасно се диференцирају Крагујевац-град (са 8,7% пољопривредног становништва) и Јагодина (16%) од околног прстена неразвијених општина (Кнић, Рача, Рековац, Свилајнац) са нивоом народног дохотка испод републичког просека и учешћем пољопривредног становништва од преко 45%.

Међутим, у већини општина Косова и Метохије и у једном делу општина Централне Србије не може се наћи тако очигледна веза између токова привредног развоја и процеса деаграризације. На простору Косова и Метохије (где је, у половини општина, учешће пољопривредног становништва и, у свим општинама, ниво народног дохотка знатно испод републичког просека) одступање од наведене правилности, да опадање учешћа пољопривредног становништва тече упоредо са привредним развојем, објашњава се, како је већ наведено, разлозима формално статистичке природе. У другим деловима Србије, у којима се интензивно смањење учешћа пољопривредног становништва одвијало у условима слабије привредне развијености (мерено националним дохотком по становнику у односу на просек Републике), ради се о општинама у којима доминирају нискоакумулативне ванпољопривредне делатности, у првом реду радно-интензивна индустрија која захтева веће ангажовање радне снаге, и делатности услужног сектора.

Карта 1. - Ниво развијености општина (мерен националним дохотком) и учешће пољопривредног у укупном становништву
Map 1 - Stage of development of municipalities (measured by national income) and participation of agricultural population in total population

Старење пољопривредног становништва Србије

С обзиром да су пољопривреду махом напуштали млађи, радно способнији пољопривредници, ова негативна селекција, уз пад фертилитета и промене у морталитету, довела је до веома неповољне старосне структуре пољопривредног становништва Србије. У теорији, старим становништвом сматра се оно у којем старосна група од 60 и више година чини више од 12% укупног становништва, а индекс старења прелази ниво од 0,40. Према стадијумима демографске старости које је издвојио Г. Пенев³, нека популација прелази тзв. праг демографске старости када се основни показатељи овог процеса крећу у оквиру следећих вредности: индекс старења од 0,28-0,50, просечна старост становништва између 30-35 година итд. У ранијим радовима аутори су наводили да у светским размерама индекс старења показује широки интервал варијације од 0,10 до 0,65, и да су, према Д. Брезнику (1980: 309), у смислу неких теоријских претпоставки могуће још веће варијације. Г. Пенев сматра да становништво улази у најдубљу демографску старост већ када индекс старења пређе ниво од 1,25, а просечна старост становништва буде изнад 43 године. Сви ови подаци наводе се како би се јасније подцртала величина проблема и интензитет старења пољопривредног становништва највећег дела Србије, код кога је интервал варијације индекса старења од 0,13 до 16,55, а просечна старост од 24 до преко 58 година.

Демографско старење пољопривредног становништва Србије (Таб. 2.) отпочело је шездесетих година када је ова популација, према већини показатеља, прешла „праг демографске старости”. У том периоду становништво Војводине је према свим индикаторима демографске старости, мада у истом стадијуму, било „нешто старије” од становништва Централне Србије. Разлоге треба тражити у већ познатим нижим стопама наталитета становништва Војводине, као одраз раније започете демографске транзиције и усвојене контроле рађања. До 1971. године пољопривредно становништво Србије прешло је у виши стадијум старења, „демографску старост”, али су на нивоу Републике индикатори били ублажени значајним одступањем простора Косова и Метохије, чије се становништво налазило у стадијуму „демографске зрелости”. Од 1971. године, међутим, процес деаграризације интензивира се у Централној Србији, трансфер захвата велики део популације и старење пољопривредног

³ Детаљније о томе: Пенев Г., (1987): *Основне детерминанте, карактеристике и последице старења становништва Југославије* - магистарски рад, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд.

становништва Централне Србије одвија се брже него на простору Војводине. Сада сви индикатори демографске старости становништва Централне Србије имају веће вредности у односу на Војводину.

Таб. 2 - Старење пољопривредног становништва Србије, 1961-1991. године
Tab. 2 - Ageing of agricultural population of Serbia in 1961 through 1991

Стадијум демографске старости		Просечна старост (у год.)	Индекс старења	Учешће млађих од 40 г. у %	Учешће старих 60+ (у%)
Србија					
1961.	Праг демографске старости	31,3	0,34	65,8	12,3
1971.	Демографска старост	33,9	0,51	58,4	16,9
1981.	Дубока демографска старост	40,6	0,89	43,2	22,0
1991.	Дубока ка најдубљој дем. ст.	41,9	1,20	42,9	28,9
Централна Србија					
1961.	Праг демографске старости	32,2	0,38	64,6	12,9
1971.	Демографска старост	36,0	0,64	54,7	19,4
1981.	Дубока демографска старост	44,0	1,30	37,5	24,4
1991.	Дубока ка најдубљој дем. ст.	46,9	2,27	32,4	35,1
Војводина					
1961.	Праг демографске старости	32,9	0,40	62,0	13,3
1971.	Демографска старост	35,8	0,59	54,7	17,3
1981.	Дубока демографска старост	43,7	1,25	37,2	24,9
1991.	Дубока ка најдубљој дем. ст.	43,8	1,5	38,8	29,7
Косово и Метохија					
1961.	Праг демографске старости	24,7	0,17	76,2	8,6
1971.	Демографска старост	23,9	0,16	76,9	8,7
1981.	Дубока демографска старост	25,3	0,18	73,1	9,6
1991.	Дубока ка најдубљој дем. ст.	27,4	0,24	73,6	11,9

Извор: Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981., РЗС, Београд, 1984., стр. 135; Попис 91, Становништво, Књига 10, СЗС, Београд, 1994.

Током наредних десет година пољопривредно становништво нагло почиње да стари, и према подацима пописа из 1981. године Централна Србија и Војводина, „прескочивши“ један стадијум, улазе у фазу најдубље демографске старости. Учешће старих у укупном становништву готово се удвостручује у односу на 1961. годину.

Године 1991. просечна старост пољопривредног становништва Централне Србије достиже 46,9 година, учешће становника млађих од 40 година преполовљено је у односу на 1961. годину и чини само једну трећину укупне популације. Истовремено, другу трећину од укупног становништва чине лица старија од 60 година, а индекс старења, са самог прага старости (0,38) 1961. године, током протеклих тридесет година достигао је ниво од 2,27. Док је 1981. године Војводина тек „закорачила“ у најдубљу демографску старост, деведесетих година учешће лица старијих од 60 година и индекс старења

становништва значајно су повећани. Свега 1/5 укупног пољопривредног становништва Покрајине млађа је од 20 година.

Током посматраног тридесетогодишњег периода, све до 90-тих година становништво Косова и Метохије није било захваћено процесом демографског старења⁴. Становништво се налази у стадијуму демографске зрелости, али се примећује да је 60-тих и 70-тих година пољопривредно становништво Покрајине по неким показатељима још увек нагињало демографској младости (просечна старост становништва била је испод 25 година а преко три четвртине становништва било је млађе од 40 година), а да је према проценама за 1991 годину по неким показатељима становништво кренуло ка прагу демографске старости (учешће старих у укупном становништву повећано је на 11,9%). Ове просечне вредности за ниво Покрајине крију у себи диференцираност процеса старења пољопривредног становништва различитих националности. Наиме, детаљнија анализа на нивоу општина показује да се процес старења веома интензивно одвија у оквиру српске популације на Косову и Метохији.

Посматрано на нивоу општина, упоредна скица старосне структуре укупног и пољопривредног становништва Србије (Карта 2.) показује следеће:

- док се у погледу старосне структуре укупног становништва Србије могло говорити о веома наглашеним регионалним разликама (Војковић Г., Девеџић М. 1998): од стадијума демографске младости (16 општина) и демографске зрелости (14 општина), преко прага демографске старости (13 општина) и демографске старости, која је концентрисана у највећем броју општина (93), до дубоке (44 општине) и најдубље демографске старости (10 општина), која захвата широке просторе целе источне и делове средишње Србије;

- у погледу старосне сатруктуре пољопривредног становништва цео простор Србије поларизовао се на доминирајућу најдубљу демографску старост, која захвата готово цео простор Централне Србије и Војводине (140 општина), и демографску зрелост на Косову и Метохији.

С обзиром да је цео простор Војводине и Централне Србије хомогенизован у стадијуму најдубље демографске старости, на нивоу општина детаљније је анализирана динамика кретања појединих индикатора старења у оквиру овог стадијума.

⁴ У смислу претходно наведене дефиниције да старење становништва почиње када индикатори демографске старости пређу одређене критичне вредности.

*Карта 2 - Старосна структура укупног и пољопривредног становништва
1991. године*
Map 2 - Age structure of total and of agricultural population in 1991

У општинама Централне Србији они се крећу у веома широком распону и у великом броју општина достижу изузетно драматичне вредности. Теоријски, нека популација улази у стадијум најдубље демографске старости када просечна старост становништва пређе 43 године, индекс старења ниво од 1,25, учешће старих 60 и више година 25% а младих до 20 година старости не прелази 20% укупне популације. У највећем броју општина Централне Србије просечна старост становништва је око 47-48 година, а у 28 општина просечна старост пољопривредног становништва је преко 50 година. У 3/4 општина више од трећине пољопривредног становништва, а у општинама Гаџин Хан, Пирот, Сврљиг, Књажевац, Бела Паланка и Димитровград (65%) више од половине пољопривредног становништва је старије од 60 година. У општинама Централне Србије, које су у стадијуму најдубље демографске старости, индекс старења креће се у широком интервалу: од 1,28 (општина Коцељева), између 2,51 и 3,96 у највећем броју општина, преко 4,0 у 22 општине, до 13,71 у општини Сврљиг или 16,55 у општини Бела Паланка. У општинама са најдаље одмаклим процесом старења пољопривредног становништва, пре свега источне и југоисточне Србије, учешће младих становника до 20 година старости мање је од 10% укупне популације.

Значи да је тренд изразитог старења захватио целу пољопривредну популацију Централне Србије и Војводине, без обзира на ниво развијености ове делатности у појединим општинама. Ипак, поједини региони се посебно издвајају, јер је у њима, због масовног трансфера пољопривредног становништва, процес старења достигао драматичне размере: пре свега простор источне Србије, где је већ увелико одмакао и процес старења укупног становништва, као резултат дугогодишњег исељавања и негативног природног прираштаја становништва; потом у неразвијеним пољопривредним општинама и у општинама у зонама утицајне сфере главних центара развоја (Ниш и Крагујевац) и на главним осовинама развоја, где су pull фактори најјаче испољавали своје дејство привлачећи пољопривредно становништво из околних неразвијених општина. Наиме, центри концентрације становништва, Крушевац, Краљево, Чачак, Ужице, својим урбаним и индустријским развојем привукли су пољопривредно становништво могућностима запошљавања у непољопривредним делатностима.

Највишу просечну старост пољопривредног становништва Централне Србије, од 58,5 година, има општина Бела Паланка. У Војводини су регионална одступања појединих индикатора старости

мање изражена. Највиша достигнута просечна старост је 47 година, а индекс старења се креће у интервалу од 0,76 (општина Мали Иђош са најповољнијом старосном структуром гледано у оквирима Војводине, у којој младо и млађе средовечно становништво још увек чини половину укупне популације) до 2,59 (општина Сремски Карловци). Нижи стадијум демографске старости, „дубока демографска старост”, присутан је у слабије урбанизованим бачким општинама.

Док се цео простор Централне Србије и Војводине у погледу старосне структуре пољопривредног становништва хомогенизовао на стадијуму најдубље демографске старости (нижи стадијуми старости су „оазног” карактера: демографска зрелост заступљена је у општини Тутин, праг демографске старости у Бујановцу и Прешеву, општинама са доминацијом муслиманског становништва), покрајина Косово и Метохија јавља се као други пол демографске старости, такође релатив но хомоген, у коме преовлађује стадијум „демографска зрелост”. Регионална одступања у овој покрајини присутна су у општинама са доминацијом становништва српске националности, у којима је пољопривредно становништво прешло праг демографске старости, а у општинама Лепосавић и Звечан је већ у стадијуму најдубље демографске старости.

Неке социо–демографске последице старења пољопривредног становништва

Изузетно неповољна старосна структура пољопривредног становништва Србије негативно утиче на радну и репродуктивну способност⁵ овог дела популације и изазива читав низ последица економске, социолошке, културолошке или хуманитарне природе. Познато је да потребе за радном снагом значајно варирају у зависности од начина коришћења земљишта и да се измене у структури пољопривредне производње могу осетно одразити на тражњу и понуду радне снаге у пољопривреди, али и обрнуто, промене у структури пољопривредног становништва могу да утичу на реструктурирање ове делатности. Тако су негативне тенденције у развоју пољопривредног становништва Србије довеле до опадања пољо-

⁵ Процес демографског старења сматра се за директног „кривца” за пад фертилитета пољопривредног становништва и промену репродуктивног модела жена на селу услед повећане активност жена на пољопривредном газдинству. Детаљније о томе видети: Н. Радушки (1989/90): *Неке детерминанте фертилитета пољопривредног становништва Југославије*, Становништво, бр. 1-4, 1-2, ИДН-ЦДИ, Београд, стр. 45-50.

привредне производње у многим крајевима, запарложености земљишта, претварања њива у ливаде, појаве необрађених ораничних површина, свеукупног смањења пољопривредних површина и промене намене коришћења земљишта, или чак гашења великог броја пољопривредних домаћинстава. Познато је да се старије становништво теже прилагођава променама, спорије прихвата иновације, показује недовољну иницијативу, ниже образовање, а захтева повећане издатке за социјално и здравствено осигурање. Старачка домаћинства не користе предности савремене технологије и механизације, што се, такође, негативно одражава на структуру и резултате у производњи⁶.

У раду ће се даље више указати на социо-демографске импликације процеса старења пољопривредног становништва Србије. Наиме, старосна структура детерминише основни оквир за формирање контингента радне снаге у пољопривреди и непосредно се одражава на обим прилива младог нараштаја и процес старења активног пољопривредног становништва. С обзиром на то да се у депопулационим просторима недостатак радне снаге надокнађивао продуженом економском активношћу старијег становништва (без обзира на остварено право коришћења пензног осигурања), то је водило још изразитијем старењу радне снаге у пољопривреди. Тако се данас сусрећемо са појавом да се старење активног пољопривредног становништва интензивира двојачко: не само услед смањења броја младих који ступају у радну снагу, значи у бази старосне пирамиде, већ и услед повећања стопе економске активности старијих пољопривредника. То потврђују и следећи подаци о старости радне снаге ангажоване у пољопривреди Србије: од 1961. до 1981. године број активних лица преко 50 година старости⁷ растао је и у апсолутном и у релативном износу (Таб. 3) на простору целе Србије. Током 1971-1981. године забележен је нагли скок у учешћу старијих пољопривредника (са 1/3 на преко 1/2 од укупно активних пољопривредника), а током последњег посматраног десетогодишта присутан је тренд опадања њиховог апсолутног броја уз даље повећање њиховог релативног учешћа у укупном пољопривредно активном становништву. Према пописним подацима за 1991. годину учешће ак-

⁶ Детаљније о економским и социо-културним импликацијама старења пољопривредног становништва видети: Тодоровић М. (1998), *Географске основе типологије пољопривреде Србије* - докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, стр. 150-154.

⁷ У складу са неким претходним истраживањима старења активног становништва (видети: Матковић Г. 1989/1990), због могућности поређења и праћења тенденција у одвијању процеса старења, као граница за старо економски активно становништво узето је 50 година старости, а индекс старења указује на однос између економски активних лица старих 50 и више година и младих између 15 и 29 година.

тивних пољопривредника старих 50 и више година у Централној Србији износило је 62,5%, Војводини 57,9% а на Косову и Метохији, према проценама, 33,2%. Интензитет старења активног пољопривредног становништва још више наглашава чињеница да лица преко 65 година старости чине око једне трећине овог контингента старијих пољопривредника по свим макроцелимама, у Војводини чак 37% од укупног контингента активних пољопривредника старих 50 и више година.

Таб. 3 - Старење активног пољопривредног становништва Србије, 1961-1991.
Tab. 3 - Ageing of active agricultural population of Serbia in 1961 through 1991

	Активно пољопривредно становништво старо 50 и више г.				Учешће у укупном пољопривредно активном становништву			
	1961.	1971.	1981.	1991.	1961.	1971.	1981.	1991.
Република Србија	649278	659999	705231	603912	28,6	31,9	51,4	58,0
Централна Србија	448998	477599	554154	471866	28,5	31,8	51,5	62,5
Војводина	150741	136057	117618	866653	33,0	35,6	55,1	57,9
Косово и Метохија	49539	46343	33459	45393	21,0	25,4	40,6	33,2

Извор: Сентић М. 1978: 37; Спасовски М. 1989: 315; Попис 91, Становништво, Књига 10, СЗС, Београд, 1994.

Напомена: За 1991. годину коришћени су подаци процена

Према истраживањима М. Спасовски, изразито млада радна снага у пољопривреди била је карактеристична за целокупни југословенски простор 1953. године, мада су се већ тада издвајали простори Војводине и источне Србије са нешто нижим учешћем младе радне снаге у пољопривреди услед раније започете демографске транзиције. Тренд убрзаног опадања учешћа младе радне снаге ускоро је захватио и просторе централне Србије, па је већ 1981. године у већини општина Војводине, источне и централне Србије било испод 10% активних пољопривредника у старости до 27 година. Више од 1/3 младе радне снаге имале су само поједине општине југозападне Србије насељене претежно муслиманским и албанским становништвом (Спасовски М. 1989: 316). Данас се учешће млађих пољопривредника (15-29 година старости) креће у интервалу од свега 11,5% у Војводини и Централној Србији до преко 34% на Косову и Метохији, а индекс старења активног пољопривредног становништва у широком распону од 0,97 на Косову и Метохији до 5,45 у Централној Србији. Изразита поларизованост, посматрано на нивоу макроцелимама, и велика просторна диференцираност старења активног пољопривредног становништва Србије представљена је на Карти 3. преко индекса старења на нивоу општина. У свим општинама Војводине и Централне Србије (изузев општине Тутин са индексом старења 0,82) индекс старења прелази ниво 1,00, што указује на веће

учешће становништва преко 50 година старости у односу на удео младих до 29 година старости. У само три општине (Бујановац - 1,38, Прешево - 1,13 и Сјеница - 1,91) овај показатељ има ниже вредности, услед већег учешћа становништва муслиманске националности, а све остале општине одликује веома висок ниво старења радне снаге у пољопривреди. Учешће младог становништва од око 20% од укупног пољопривредно активног становништва присутно је још једино у општинама западне (Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ, Љубовија, Мали Зворник) и појединим општинама југозападне Србије. Интересантно је да се међу општинама западне Србије које одликује нижи ниво старења радне снаге у пољопривреди јасно диференцирају две групе општина: неразвијене општине са традиционално оријентисаном пољопривредном производњом и споријим процесом деаграризације (Љубовија, Бајина Башта, Осечина, Косјерић, Владимирци) и региони тржишно оријентисане пољопривредне производње (општина Ваљево, Уб, Шабац Лозница)⁸. Такође, релативно нижи степен старости радне снаге у односу на просек Србије присутан је и у традиционално пољопривредно развијеним реонима Стига, Браничева и Поморавља. Да је то само релативно нижи ступањ старења у односу на остале просторе Србије говоре подаци да и у овим регионима лица преко 50 година старости чине 50-65% укупне радне снаге у пољопривреди, док је учешће младог становништва око 13%.

Гледано у наведеним релацијама, натпросечно учешће старе радне снаге (индекс старења од 10,00-37,79) присутно је у, већ више пута истицаним, депопулационим општинама источне Србије, просторима екстензивне, брдско-планинске сточарске производње Шумадије и централне Србије и у београдским општинама. О размерама старења најбоље говоре подаци: у општини Бела Паланка, на пример, према попису из 1991. године, од 2655 активних пољопривредника, 2305 је било у старости од преко 50 година, само је 61 био млађи од 30 година; у општини Књажевац од 8766 пољопривредника, 273 су била млађа од 30 година. Такође, ретке су општине у којима је учешће зрелог становништва веће од 20%. Све то указује да је демографски оквир за формирање младе радне снаге у пољопривреди у потпуности исцрпљен.

⁸ Детаљније о типологији пољопривреде у Србији и одликама издвојених региона пољопривредне производње видети у: М. Тодоровић, *Географске основе типологије пољопривреде у Србији*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет, београд, 1998, стр. 269-273.

Карта 3. - Регионалне разлике у нивоу старости радне снаге у пољопривреди 1991. године

Map 3 - Regional differences between age levels of agricultural labour in 1991

Феминизација пољопривреде - Већина истраживача⁹ указује на још један значајан феномен у развоју пољопривреде Србије, који је резултирао из стихијног преласка пољопривредног становништва у непољопривредне делатности и сталног одлива младог радноспособног становништва из пољопривреде - вишедеценијски процес феминизације пољопривреде који је текао упоредо са процесом деаграризације. Сталан одлив младог радно-способног становништва са села и пораст броја мешовитих домаћинстава у условима недовољно снажне индустријализације, у којима су се, по правилу, мушкарци запошљавали ван пољопривреде (око 90%), условио је упорно повећавање ангажованости жена у пољопривредним пословима на породичним газдинствима. Жена преузима велики део послова у пољопривреди и постаје значајан ослонац опстанка ове делатности, мада, емпиријска истраживања показују да најзначајније послове и даље обављају мушкарци у дане викенда и празником (*Марков С.* 1995: 185-9). Раздвајајући утицај демографских од недемографских фактора на промене у величини контингента економски активног пољопривредног становништва у периоду од 1961. до 1981. године, Г. Матковић (1989/90: 38) закључује да је код мушког становништва преко 50 година старости учешће социоекономских фактора износило свега 5,3%, док је њихов удео код женске радне снаге износио чак 98,4% (мада, овако драматичне промене у економској активности жена, аутор једним делом приписује и арбитарности приликом декларисања о економској активности у пољопривреди).

Све то потврђује да се процес напуштања пољопривреде није одвијао постепено и под утицајем модернизације ове привредне гране, већ је, како истиче Г. Матковић (1989-1990: 38), „добрим делом био насилан и условљен одговарајућим мерама економске политике, па се заправо претворио у прави „бег” водећи осиромашењу пољопривреде и остављајући читава имања, па и села на плећима старих”.

Литература

- Ani~i} Z. (1972-1973): *Neka metodološka pitanja "poljoprivrednog stanovništva", s posebnim osvrtom na aktivno poljoprivredno stanovništvo*, Stanovništvo, br 3-4 i 1-2, IDN-CDI, Beograd, str. 88-100.
- Војковић Г. и Девеџић М. (1998): *Старење становништва у функцији демографске регионализације Србије*, Посебно издање, књ... Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд.

⁹ Видети, на пример, Пенев Г. и Костић Г. 1984-1985; Матковић Г. 1989-1990.

- Мунђан П. и сарадници (1995): Регионални аспекти социо-демографских промена структуре пољопривредног становништва Србије, Виђења - часопис за рурални развој, бр. 3., Београд, стр. 67-74.
- Марков С. (1995): Сеоске жене - "скривена" снага руралног развоја, Виђења, бр. 3., Београд, стр. 185-191.
- Matkovi} G. (1989-1990): *Starenje ekonomski aktivnog stanovni{tva na podru~ju SR Srbije van teritorije SAP*, Stanovni{tvo, br. 1-4, 1-2., IDN-CDI, Beograd, str. 33-44.
- Мацура М. (1986): Пољопривредно становништво Југославије - постојећи проблеми и развојне тенденције, Развојни и систематски проблеми пољопривреде Југославије, САНУ, Економски зборник, Књига В, Београд, стр. 207.
- Милетић Р. (1998): Активност и запосленост становништва у функцији демографске реорганизације, Посебно издање, Књ...., Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд.
- Penev G. (1984): *Ekonomске структуре становни{tva*, Stanovni{tvo i doma}instva SR Srbije prema popisu 1981., RZS i CDI-IDN, Beograd, str. 107-148.
- Penev G. i Kostić G. (1984/85): *Starenje i feminizacija poljoprivrednog stanovni{tva SR Srbije bez pokrajina*, Stanovni{tvo, br. 1-4, IDN-CDI, Beograd, str. 115-130.
- Radu{ki N. (1989/90): *Neke determinante fertiliteta poljoprivrednog stanovni{tva Jugoslavije*, Stanovni{tvo, br. 1-4, 1-2, IDN-CDI, Beograd, str. 45-50.
- Радушки Н. (1995): *Економске структуре становништва*, Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991., Становништво 47, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд, стр. 223-252.
- Sentić M. (1978): *Neka razmatranja o starenju aktivnog poljoprivrednog stanovni{tva*, Stanovni{tvo, br. 1-4, IDN-CDI, Beograd, str. 23-41.
- Spasovski M. (1989): *Prostorna diferenciranost procesa starenja poljoprivrednog stanovni{tva u Jugoslaviji*, Jugoslovenski geoprostor, Centar za marksizam univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 309-324.
- Starc A. (1972-1973): *Prilog problemu aktivnog poljoprivrednog stanovni{tva*, Stanovni{tvo, br 3-4 i 1-2, IDN-CDI, Beograd, str. 101-113.
- Wertheimer- Baletić A. (1978): *Poljoprivredno stanovni{tvo Slavonije i Baranje*, Stanovni{tvo, br. 1-4., IDN-CDI, Beograd, str. 140-152.
- Општине у Републици Србији 1992, статистички подаци, РЗСС, Београд, 1993.
- Општине у Републици Србији 1996, статистички подаци, РЗСС, Београд, 1997.
- Попис 91, Становништво, Књига 10, СЗС, Београд, 1994.
- FAO Yearbook (1991): Production, Vol. 44, 1990, Roma.

Summary

Gordana VOJKOVIC

REGIONAL ASPECTS OF AGEING OF THE RURAL POPULATION IN SERBIA

The process of village abandonment in Serbia attracted attention of great many researchers because of its disordered character, culminating between 1971 and 1981 when 1.4 million inhabitants left agriculture, and its broad implications on entire development of the Yugoslav society and economy. This paper deals only with its newest trends including regional specificities and ageing intensity of the agricultural population, as well as socio-demographical consequences of the accelerated ageing of agricultural population in Serbia. Several factors like the problems of methodological character related with the definition of "agricultural population", incomplete statistical data and complete absence of statistical data on the Albanian population of Kosovo and Metohija, as well as the municipalities of Bujanovac and Preševo in Central Serbia.

Evident spatial differentiation of the process of village abandonment and its firm correlative association with the national income per capita (Map 1) is pointed out in the paper. Deviation from the mentioned regularity in Kosovo and Metohija (that decrease of agricultural population participation is running parallel with economic development) is explained by reasons of formally statistical nature. In other parts of Serbia such deviations happen in municipalities with dominant low-accumulating non-agricultural activities (in the first place work-intensive industry) and service rendering sector.

This negative selection accompanied by decrease of fertility and changes in mortality led to largely unfavourable age structure of the agricultural population of Serbia since mainly younger, more capable farmers were giving up agriculture. Demographical ageing is presented through the stages of demographical age (Table 2 and Map 2). They show that the whole space of Serbia has been polarised concerning the age structure of the agricultural population into dominating "deepest demographical age", including nearly the whole space of Central Serbia and Vojvodina (140 municipalities), and "demographic maturity" in Kosovo and Metohija. The average age of the population in Central Serbia is approximately 47-48 years, and in 28 municipalities over 50 years.

Exceptionally unfavourable age structure of the population in Serbia exerts a negative influence on the working and reproductive capabilities of this part of population and causes a series of consequences of the economic, sociological, cultural or humanitarian nature. Thus, negative tendencies in development of agricultural population in Serbia brought about decline of agricultural production in many regions, negligence of soil, turning of cultivated fields into meadows, appearance of uncultivated ploughed up fields, utterly decreased agricultural surfaces, changed purposes of earth using or even disappearance of a large number of agricultural households. Intensive ageing of agricultural population made manifest in the increased rate of activities of elder inhabitants, many decades long process of feminisation of agriculture and their socio-demographical consequences are the subjects further examined in the paper.